

Ірина Мусієнко

**ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНЦІВ У РОСІЙСЬКІЙ
ТА АВСТРО-УГОРСЬКІЙ ІМПЕРІЯХ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.
У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ А. КАППЕЛЄРА**

Проблеми етнокультурного розвитку України у ХІХ – на початку ХХ ст. привертають сьогодні увагу не тільки вітчизняних, а й зарубіжних дослідників, серед яких безперечно слід особливо відмітити наукову діяльність відомого австрійського вченого, доктора філософії, габілітованого професора історії, директора Інституту історії Східної Європи Віденського університету, академіка АН Австрії, іноземного члена НАН України Андреаса Каппелєра. Ґрунтовні роботи вченого з історії України, в яких застосований конструктивістський метод дослідження, стали безперечно піонерськими в західній історичній науці. Без них сьогодні вже важко уявити дослідження проблем стосунків українського етносу й імперії, місця українства в імперській етнічній структурі, особливостей національної політики Російської імперії. Серед них такі видання, як “Мала історія України”, “Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад”, “Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії”, “Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння”, “Важкий шлях до нації: питання новітньої історії України”, “Малий народ чисельністю 25 мільйонів: українці. 1900”, “Україна: Сучасність та історія нової держави” [1-7] та інші.

На жаль громадськість і навіть кола українських спеціалістів – істориків і політологів – недостатньо, на наш погляд, обізнані з багатим науковим доробком видатного австрійського вченого. Популяризація важливих з точки зору утвердження української національної ідентичності праць Каппелера на сьогодні є питанням лише перспективи, вони ще не стали предметом глибокого аналізу вітчизняних історіографів.

Твори А. Каппелера – це приклад чесного, модерного, неупередженого, толерантного погляду справжнього фахівця, що представляє німецькомовну історіографію, на історію України. Каппелер одним з перших поставив під сумнів пануючу в ХХ ст. у західній історіографії думку про те, що історія й культура України – малоцінний провінційний варіант історії та культури Росії. Хоча до історії України він прийшов через інтерес до російської історії, однак починаючи з 90-х років ХХ ст. вона займає одне з провідних місць у колі наукових інтересів всесвітньо відомого історика.

А. Каппелер є одним з небагатьох західноєвропейських науковців, який доклав чималих зусиль також і до популяризації української історії, вивчення її білих плям, що є особливо цінним з огляду на інформаційний вакуум навколо України. Він організував ряд конференцій, круглих столів, курсів з вивчення проблем української історії. Його книга “Мала історія України” розрахована саме на західного читача й знайомить його з основними віхами історії українського народу. Принагідно варто згадати, що перший узагальнюючий твір німецькою мовою з історії України вийшов у 1786 р. і належить він перу німецького вченого Енгеля. Таким чином твір Каппелера – друга за рахунком німецькомовна синтеза української історії.

Однією з центральних проблем української історії, якій присвятив особливу увагу А. Каппелер, стали проблеми етнокультурного розвитку українців та українського національного руху. Культура українського етносу гетерогенна, вона є сукупністю етнолокальних культур. Це – наслідок тривалого часу бездержавності, перебування українських етнічних земель у складі різних держав. Наявність розбіжностей у соціально-економічному, політичному, конфесійному та культурному розвитку етнорегіонів України (Західна та Наддніпрянська України) стала чинником, що стримував її етнічну консолідацію.

У книзі А. Каппелера Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад [8] головними проблемами є методи експансії, інструментарій включення до складу Російської імперії територій з неросійським населенням; вплив цих процесів на всі сторони життя приєднаних територій та народів; реакція етносів на імперську національну політику; характер поліетнічної імперії; процеси формування національної ідентичності російського та інших етносів, у тому числі й українського.

Каппелер робить висновок, що становище українців у Російській імперії було неоднозначним. Її національна політика не є одномірною, Росія не стала класичною колоніальною державою й “в’язницею народів. Українці не були ані народом, пов’язаним з Росією вічною дружбою, ані дискримінованим у всіх відношеннях народом. Вчений поставив під сумнів також і загальну характеристику царської національної політики як “русифікація. Каппелер зауважує, що в Російській імперії не було монолітної національної політики у часі й просторі, вона була диференційована та поетапною [9]. Русифікація, як прояв політики інтеграції, на думку Каппелера, була обмежена культурно-мовною сферою. Він закликає з обережністю застосовувати стосовно Російської імперії й саме поняття “колоніалізм. У Росії не було поділу на імперський російський панівний прошарок та неросійські нижні прошарки. Україна не була класичною колоніальною країною, не варто до неї застосовувати і термін “внутрішня колонія. До другої половини ХІХ ст. була

відсутня просторова, культурна, правова та расова дискримінація українців порівняно із росіянами. Твердити про політику асиміляції у першій половині XIX ст., є, на думку вченого, хибним. Вона стала одним з пріоритетів національно-державної політики стосовно українців дещо пізніше – а саме у другій половині XIX ст. [10]. Лише національні рухи (спочатку поляків, потім інших), модернізаційні процеси в імперії стали тими викликами, що призвели до посилення інтеграційних процесів [11].

Каппелер відкидає твердження про те, що Російська держава була типово національною. У першій половині XIX ст. Російська імперія мала станово-наднаціональний устрій доіндустріальної династійної поліетнічної імперії, в якій державний народ відставав від інших численних етносів [12].

Каппелер звертає увагу на існування міжетнічного поділу праці й на специфічних функціях неросіян у Російській імперії. Так, українці залучались до служби в армії; мали значну вагу у церковній православній ієрархії; визначальним був їхній вплив на російську науку та культуру (Київська колегія стала кузницею кадрів для всієї імперії); у XVIII ст. українці виявляли незрівнянно вищий ступінь письменності, ніж росіяни. Проте з інтеграцією України, поступовою русифікацією її еліти, а також із створенням західної системи освіти в Росії це випередження поступово зникло [13].

У XIX ст. посилилися західні впливи, провокуючи націоналізм і модернізацію. Політика правлячих кіл щодо етносів Російської імперії від 1831 р. виявляла сталу тенденцію до зростання репресій і посилення уніфікації та щораз далі відходила від традиційних зразків визнання статус-кво, співпраці з лояльними елітами [14]. Від 1863 р. вперше в історії Росії політика щодо поляків, українців, білорусів і литовців почала відкрито ставити мету культурно-мовної русифікації [15]. Після польських повстань український національний рух став вважатися частиною польського [16]. Вчений підкреслює, що під найсильнішим тиском перебували українці та білоруси, еліта яких була інтегрована майже повністю й яких офіційно вважали росіянами, тому їхні національні прагнення розглядали як відступництво від російської нації [17].

Наслідки репресивної мовної політики й асиміляційних тенденцій виявилися для українців, на думку Каппелера, вкрай важкими. Якщо у XVIII ст. рівень освіти українців був вищим від рівня росіян, то у XIX ст. ступінь письменності серед українського населення складав лише 18,9%, у той час як росіян – 29,3% [18].

Каппелер стверджує, що до середини XIX ст. у Російській імперії переважала імперіальна, наднаціональна ідентичність. Однак після польського повстання 1863 р. виник етнічно визначений російський націоналізм, і з цього часу національно-культурні прагнення українців були поставлені поза законом як такі, що ставили під сумнів єдність російської нації, що охоплювала велико-, мало- і білорусів [19]. Відбувся раптовий поворот у національній політиці Російської імперії. Політика співпраці з елітами національних меншини була замінена політикою насильницької інтеграції [20].

Каппелер робить висновок, що українське питання стало ключовою проблемою російської національної ідентичності. Однак протягом XIX ст. і в російських, і в українській національних елітах зберігалися донаціональні цінності й способи мислення.

Австрійський дослідник поставив за мету визначити загальні принципи побудови Російської імперії та визначити місце українців у межах її “етнічної ієрархії” [21]. Каппелер звертає увагу на той факт, що в Російській імперії лояльність щодо неї та станова приналежність були важливішим фактором, ніж етнічна приналежність. Однак різні етнічні групи та їхні представники не мали рівних прав, вони, на думку вченого, вишукувались у відповідності до існуючої в імперії схеми етнічних ієрархій. Вибудувана дослідником

схема передбачає три ієрархії, критерієм першої з яких є політична лояльність, другої – станово-соціальні фактори, третьої – культурні чинники (мова, релігія та життєвий устрій). Ці ієрархії постійно змінювались і взаємно впливали одна на одну.

При розгляді культурної ієрархії Каппелер пропонує власну концепцію культурних кіл, які визначалися ступенем “іншості (відмінності) – від центрального “свого російського кола до чужих. Зовнішнє коло “іногородців складали кочові племена, а три внутрішніх кола – православні етноси. Кордон між внутрішнім російським колом і колом неросійських православних східних слов’ян був дуже нечітким. Офіційно поняття “російський об’єднувало всіх східних слов’ян, так що українська мова вважалась лише діалектом, а українці – племенем. Протиставлення розпочалося лише у другій половині XIX ст., з розвитком українського національного руху й виникнення російського націоналізму. Національний рух українців загрожував цілісності імперії, його розглядали як польську інтригу, тому розпочався процес переслідування українства в галузі мови та культури. Однак репресії проводилися лише по лінії етносу, українці як окремі особи, особливо якщо вони визнавали себе росіянами й володіли російською мовою, переслідувань не зазнавали.

Каппелер робить цікаве спостереження – чим далі етнос перебував від центру культурного кола, тим він з одного боку більш безправний, а з іншого – мав більше шансів на збереження національної ідентичності. Асиміляційний вплив російської мови був найсильнішим саме на православних східних слов’ян.

У цій ситуації виникає особливе явище – новий тип етнічної ідентифікації українців, яку вчений визначив як ситуативну ідентифікацію. Ті з них, хто робили кар’єру в Російській імперії, поєднували політичну лояльність та прихильність до російської мови та культури з повагою до українських традицій. Каппелер вважає, що називати русифікованих українців колабораціоністами є анахронізмом, тому що для багатонаціональної держави нерідкою є багатонаціональна приналежність і лояльність. У іншій своїй праці вчений пропонує “малоросійство розглядати як прояв регіональної ідентичності, або український регіоналізм, що протистояв російському центру, але проявлявся не в етнічних формах [22].

Для вивчення національного руху в Російській імперії Каппелер вводить поняття “малої або молодой нації – тобто такі, що не мали повної соціальної структури, еліти, часто середніх та міських верств населення, їх державницькі традиції були перервані, це селянські народи, якими керували чужоземні еліти [23]. До числа цих націй відносились також й українці.

Використовуючи метод порівняльного аналізу, А. Каппелер вивчає український національний рух Галичини та Наддніпрянської України, спираючись на трифазову схему-періодизацію М. Гроха, що сьогодні вже стала класичною. Він звертає увагу на запізненість темпів розвитку в обох регіонах, а також робить висновок, що при цьому національний рух українців Галичини розпочався кількома десятками років пізніше (а саме на початку XIX ст.), ніж у Наддніпрянській Україні – (наприкінці XVIII ст.) [24].

Відставання це було подолане на початку фази Б. На думку Каппелера, у Наддніпрянській Україні початком фази Б можна вважати створення Кирило-Мефодіївського товариства, однак через те, що воно проіснувало недовго, фаза Б не отримала відповідного розвитку. Натомість на Галичині революція 1848 р. стала етапною для розгортання національного руху українців [25]. Потужними рушійними силами тут були звільнення селян, рівень їхньої освіти, організуюча роль греко-католицької церкви й політика Відня, що використовував українців у боротьбі з польським домінуванням у регіоні. До того ж асиміляційні процеси в Галичині гальмувалися за рахунок існуючих конфесійних бар’єрів, у той же час як у Наддніпрянській Україні таких бар’єрів не

існувало. Етнічні чинники набули в Галичині особливого значення через їхній збіг з соціальними, господарськими, культурними та політичними конфліктами. Важливим фактором інтеграції селян з інтелігенцією стала спорідненість їхніх інтересів у конфлікті з етнічно відмінною панівною елітою. Згуртуванню національних сил сприяли вибори до австрійського парламенту, діяльність у ньому українських депутатів, виникнення національних організацій, передусім Головної Руської Ради, української преси. Однак наступ реакції після революції спричинив відкочування галичан до фази А. У той же час східні українці скористалися потеплінням внутрішньополітичної ситуації у зв'язку з відміною кріпацтва та реформами 60-х років XIX ст. для активізації національного руху й переходу до фази Б (громадівський рух). Однак поразка польського повстання, безпідставні звинувачення українців у причетності до "польської інтриги, поява "Валуєвського циркуляру відкинула початок фази Б до першої половини 70-х років, коли рух знову почав набирати обертів. Проте потепління тривало недовго – "Емський указ та інші репресивні заходи 80-х років знов загальмували розвиток національного руху й відкинули його до фази А. У Галичині ж, навпаки, з 60-х років, внаслідок утвердження австрійського конституціоналізму ситуація покращилася. Виникають "Просвіта" (1868 р.), культурно-наукове Товариство ім. Шевченка (1873 р.), перша українська політична партія – Русько-українська радикальна партія (1890 р.). Такими чином, робить висновок вчений, у Галичині перехід до масового національного руху відбувся у 90-х роках. У Наддніпрянській Україні перехід до фази Б було здійснено лише через 30 років після галичан, на початку 90-х. Особливий вплив на його розвиток справили події першої російської революції, коли українці отримали досвід парламентаризму, а реакційні укази щодо заборони української мови були скасовані. Однак, зауважує Каппелер, російські українці не досягли до 1914 р. фази В – стадії масового руху. Отже, незважаючи на те, що українській національний рух у Росії розпочався раніше, ніж у Галичині, галичани в 60-х роках випередила наддніпрянських українців; обидва рухи зі значним запізненням досягли фази В.

Каппелер акцентує увагу на тому факті, що з огляду на переважаючу частку селян серед населення мобілізація селянської маси була ключовим питанням українського національного руху. Вчений дослідив проблему щодо керівництва національним рухом у фазі Б – який прошарок населення взяв на себе роль поводиря, сприяв розвитку національної самосвідомості українських селян. Полонізована українська шляхта та русифіковане українське спадкове дворянство дотримувалися подвійної лояльності й не грали помітної ролі у національному русі. Серед середніх верств міського та сільського населення українців майже не було [26].

Традиційною інтелігенцією селянських народів є духовенство, а українці Галичини склали класичну картину сільського населення з елітою у вигляді священиків ("хлопи й попи"). Таким чином, греко-католицькі священики становили провідну групу в українському національному русі Галичини у фазах А і Б. Починаючи з 60-х рр. XIX ст. роль посередників у контакті з селянами виконували також і вчителі, які зробили великий внесок у згуртування селян та ліквідацію неписьменності. У Наддніпрянській Україні духовенство було або неукраїнське, або зрусифіковане, тому воно, за висновком Каппелера, відігравало лише маргінальну роль в українському національному русі. Натомість у ньому цілком домінувала світська міська інтелігенція. Освічена ж сільська інтелігенція, яка користувалася довірою селян, була відсутня, що й стало вирішальним фактором у недостатній мобілізації наддніпрянського селянства на боротьбу.

Український народ, поділений між двома різними за суспільно-політичним ладом державами, витворив два різних типи національних рухів. Це ускладнювало консолідацію

українського національного руху на наступних етапах [27]. Однак з огляду на спільність національного ідеалу для обох українських рухів, організаційну, культурну й особистісну співпрацю, український національний рух, вказує дослідник, по обох боках кордону був єдиним [28]. Хоча цю тезу ставить під сумнів український дослідник В. Расевич [29].

Отже, творчий доробок А. Каппелера містить ґрунтовний виклад найважливіших етнокультурних процесів у Західній та Наддніпрянській Україні зазначеного періоду в контексті розвитку й функціонування поліетнічних імперій. Новим словом в історіографії стало введення таких понять, як подвійна лояльність, ситуативна ідентичність; визначення наднаціонального характеру Російської імперії в першій половині XIX ст., розробка модерних схем етнічних ієрархій та концепції культурних кіл. Проведений вченим порівняльний аналіз українського національного руху обох етнорегіонів дав можливість з'ясувати особливості, соціальний склад, чинники, які прискорювали або гальмували процеси національної консолідації, утвердження української національної ідентичності.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Kappeler A. *Kleine Geschichte der Ukraine*. – München: Beck, 1994. – 286 s.
2. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, – 2005.
3. Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 8–20.
4. Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Міжвідомчий зб. наук. праць. Вип.1. - К.- С. 104-119.
5. Kappeler A. *Der schwierige Weg zur Nation: Beitr. zur neueren Geschichte der Ukraine*. — Wien: Böhlau Verl., 2003. — 214 S.
6. Kappeler A. Ein “kleines Volk von 25 Millionen: Die Ukrainer um 1900 // *Kleine Völker in der Geschichte Osteuropas: Festschrift für Günther Stökl zum 75. Geburtstag*/ ред. M.Alexander, F. Kämpfer, A. Kappeler. – Stuttgart, 1991.– S. 33-42.
7. Kappeler A. *Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates*. – Baden-Baden, 1993.
8. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. – С. 84.
9. Каппелер А. Українсько-російські стосунки у XIX столітті: гіпотези та відкриті питання // Доповіді на II Міжнародному конгресі українців. – Ч.1. – Львів, 1994. – С. 208-214.
10. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. – С. 84.
11. Там само. – С. 87.
12. Там само. – С. 126.
13. Там само. – С. 98–113.
14. Там само. – С. 211
15. Там само. – С. 199.
16. Kappeler A. *Aspekte der ukrainischen Nationalbewegung im 19. und frühen 20. Jahrhundert* // *Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates*. – 1. Aufl. – Baden-Baden, 1993. – S. 76.
17. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. – С. 215.
18. Там само. – С. 242. 19. Каппелер А. Українсько-російські стосунки у XIX столітті: гіпотези та відкриті питання. – С. 208-214.
20. Там само.
21. Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії. – С. 8-20.

22. Каппелер А. Українсько-російські стосунки у ХІХ столітті: гіпотези та відкриті питання. – С. 208-214.
23. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. – С. 167.
24. Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння. – С. 105.
25. Kappeler A. Aspekte der ukrainischen Nationalbewegung im 19. und frühen 20. Jahrhundert // Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates. – 1. Aufl. – Baden-Baden, 1993. – S. 72.
26. Kappeler A. Aspekte der ukrainischen Nationalbewegung im 19. und frühen 20. Jahrhundert. – S. 74.
27. Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння. – С. 116-117.
28. Kappeler A. Kleine Geschichte der Ukraine. – S. 143.
29. Расевич В. Подвійні лояльності австрійських українців наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. // <http://www.ji-magazine.lviv.ua/seminary/2000/sem11-05.htm>

А н н о т а ц и я

Рассмотрены взгляды западноевропейского научного деятеля А. Кепплера на одну из центральных проблем украинской истории – этнокультурное развитие украинцев и национальное движение. Новым словом в историографии стало введение ученым таких понятий, как двойная лояльность, ситуативная идентичность; определение наднационального характера Российской империи в первой половине ХІХ в.